

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 81'376.232.1(477)

К.М. Тищенко

ПАРФЯНСЬКИЙ ПЛАСТ
УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩ СІВЕРЩИНИ:
КОПЕРСАКИ, ПОДОПРИГОРИ, ДЕЙНЕКИ

Стаття висвітлює дослідження українських прізвищ Сіверщини за їхнім географічним розподілом у базі даних tidni.org/karta. Серед них виявлені прізвища парфянського кола з найближчими пехлевійськими етимологічними прототипами, зміст яких вказує на три конкретні епізоди раннього Середньовіччя докиївського часу (VII–X ст.).

Ключові слова: етимологія, українські прізвища, Сіверщина, пехлевійська мова.

Актуальність теми зумовлена прогалинами у сучасному стані історичних знань про добу раннього Середньовіччя, яка передувала появі Київської держави. Разом з ранішими топонімічними напрацюваннями сучасні студії прізвищ поглиблюють знання про історичну ономастику України. Вони не лише відповідають відомій схемі історії, а й збагачують її. Теоретичним наслідком їх є підтвердження висновку акад. О. Прицака про те, що наше минуле того часу у Наддніпрянщині й на прилеглих землях являло собою історію конгломерату степових племен за участю слов'ян.

1. Складність виявлення звичайного. Масштаби пехлевійських впливів в українській ономастиці усвідомлені лише торік: найважче помітити буденне, звичне. Їх зауважено у топонімії нашого Степу лише після ознак контактів з усіма прийшлими народами, включно з греками-яванами, коптами й сирійцями. До пехлевівізмів у топонімії України (це топонімічний слід 17-ї історичної епохи від III ст.) тепер віднесені топоніми *Стахорицина*, *Узруй*, *Капарани* і *Дробишеве* Чг, *Добростани* і *Дрогобич* Льв, *Дейнеки* Пл, *Волфине* і *Пустогород* См, р. *Іртиця* = *Альта* і с. *Кодаки* Кв, *Кодак* Дп, *Артек* Км та ін. Їм відповідають середньоіранські лексичні запозичення *хата*, *паркан* і *призьба*, *мурава* й *моріжок*, *грива* й *гривня*, *волхви* й *пахлава*, *питльований*, *печеніги*, *яси* та ін.

Особливістю наукових знань про мову пехлевів, за свідченням Д. МакКензі, є те, що через недосконале письмо майже кожний з оприлюднених списків її лексики містить частину слів сумнівної природи, – причому певності немає ні у їхній формі, ні у значенні, а часом навіть у самому їхньому існуванні [1, с. 1]. Г. Нюберґ підтверджує цю картину (1974): «Другий том мого *Manual of Pahlavi* з'являється по довгій перерві: через десять років по першому. Основною причиною є величезний обсяг фундаментальних лінгвістичних проблем, які виникають у зв'язку з першим-ліпшим словом, – кожна з них потребує часу і марудних досліджень» [2, с. VII]. Попри ці перешкоди, пехлевійський

мовний матеріал виявився вкрай потрібним для поглиблення знань про раннє Середньовіччя Наддніпрянщини.

До питання про час, коли пехлевійська вимова відповідала написанню, звертаються рідко. Як ухильно сказано у О. Шярв'ю, «з різних причин пехлеві записували не в реальному звучанні, а у вимові, що *існувала за кілька століть перед тим*. Це нагадує [сучасне] становище з французьким і англійським [правописом]» [3, с. 9]. Віддаючи належне праці Г. Нюберґа 1964 р., Д. МакКензі зауважував, що прийнята вченим у його книзі архаїчна версія вимови пехлевів (для навчання старої вимови часів аршакидів) вже не є загальноприйнятою [1, с. V]. Сам МакКензі вважав своєю заслугою переорієнтацію свого словника на вимову новішої, сасанідської доби [1, с. I] (передусім **р-** замість **-л-** та ін. риси).

А однак навіть звучання назви «пехлеві» (замість «пархаві», пор. Парфія) доводить реальність приголосного звука **-л-** у тій мові. (Метатеза **-хл-** < **-рх-** трапляється у пехлеві досить часто: р'hлус (pahrez) ~ parhez 'захист, охорона'). З тих аршакидських часів має походити й хоронім *Волинь* < пор. «море Волынское = Хвальнское» тобто Каспійське (Фасмер) з Хваразм- 'Хорезм'. Лише з врахуванням пехлевійського матеріалу стає зрозумілою і оцінка арабами унікальної ролі плем'я *волинян*. «Ось чому в «Золотих луках» аль-Масуді *волиняни* названі «**коренем із коренів слов'янських**», ось у чім річ, що «всі слов'яни їм покорялися»: це вчорашні скіфи-парфяни, «*хвалимські саки*», знайомі *парні* з їхньою *халепою* і *дерибаном*. Правду сказав араб. Це ми, втративши контекст, довго не розуміли, що він каже. Не були готові до істини, сказаної відкритим текстом: корінь слов'ян – учорашні *парні*. Це їхні нащадки – половина росіян, поляків і словаків з У-гаплогрупою R1a. І кожен третій українець, якщо він не *Передерій*» [4, с. 59] (там і інші подробиці).

Час поширення старої пехлевійської вимови пов'язують з парфянською державою Аршакидів у Персії (-III / +III ст.); він збігається з класичним часом присутності *сарматів* у Наддніпрянщині [5, с. 109, 111]. Отже, початок появи наведених топонімів відповідає добі, відомій археологам як сарматська. Це пояснює, чому серед топонімів України існує група реплік, що походить від форм з **-л-** (аршакидського часу) та інша група від прототипів з **-р-** (сасанідського часу). Їхнє кількісне співвідношення поки що не визначене. Картину ускладнюють варіанти основи з *аланським* ламбдацизмом – дальшим збереженням пехлевійського **-л-** на місці **-р-** інших іранських мов.

2. Капирі і капарний. Укр. *капар*, *капир* < перс. габр 'утікач-зороастрець'. У топонімії – *Копирів кінець*, р. і кол. с. *Капир-ли-кой*, тепер «Черемисовка» Км Білогорськ [6, с. 238]; у словнику – *капарити*, *капарний*, *капарно*, *звести на капар*; *капирі* (з забутим значенням): пор. *А що ви капирі, чи*

запорожці? [7, т. II, с. 217]). Відповідно до виявленої нами 2004 р. кореляції етномовних пластів запозичень словника української мови і топонімії України тепер необхідно було перевірити наявність цієї основи також і серед прізвищ українців. За сучасною електронною базою даних ridni.org/karta [8] нами виявлено прізвища **десятиків тисяч** нащадків габрів в Україні (наводимо малий фрагмент масиву; ■ – р-основи, ▲ – л-основи).

■ 2 Капар, 49 Капара Чг См; 106 Капарник, 210 Капарчук, 43 Капарис, 210 Капарчук, 35 КапарУЛІН (пехл. 'у'і'п 'іранець, алан'), 32 КапарУЛІНа, 6 Капарушкін, 8 а, 5 Капарунін, 3 уніна; 1 Капарська; ■ 135 Кабар, 1 Кабара, 141 чук, 6 ова, 4 ов, 72 овська, 69 ий, 73 КабарДІНа (пехл. *din* 'віра'), 68 Кабардін; ■ 1 Гапар, 2 ова, 2 ов; ■ 37 Гапар, 20 ець, 42 ак, 11, чук, 66 аєва, 61 аєв; ▲ 67 Капало, 104 Капалб?, 46 ліна, 37 лін, 33 енко, 13 льчик; ▲ 180 Кабалік, 129 Кабала, 52 іна, 553 юк, 536 ь; ▲ 5 Гапала, 72 Гапалая; ▲ 157 Габаль, 56 Габалевич, 17 ова, 15 ов, 14 ліс, 6 лис; (2092); ▲ 250 Гавалко, 432 лешко; (...).

Аналогічні довгі ряди існують від основ Капер-, Капир-, Капір-, Капор-, Капур-, Капра-; далі від Копар-, Копер-, Копир-..., Купар-, Купер-, Купир-, Копра- тощо. Знайдено і обстежено сотні моделей цієї групи основ. Прототипу *габр мали відповідати не лише прізвища з початковим К-, а й значно рідші форми з початковим Г- (1 Гапар, 37 Габар, 20 ець, 42 ак, 11, чук та ін.). Усього прізвищ з ротацізмом виявлено 62.615, з ламбдацизмом 145.637. Разом 208.252 нащадків габрів.

Поміж цих тисяч прізвищ серед цінного й менше відомого матеріалу трапились і дуже знайомі моделі, як-от 187 Капоріна (Шалигине 48, См. 14, Пл. 13), 158 Капорін, ■ 24 Капур, 188 Капура Хм, 24 іна, 15 ін, ▲ 263 Капула-, 84 ляк-, 103 Гапула, 4 Габула, ▲ 22 Гавел, 156 Гавель, 392 Гавеля, 48 Гавелей; 1 Габиль; ▲ 11 Гавлюк, 14 лей; ■ 1122 Капран, 199 чук, 43 юк, 68 енко, 378 Капранова, 267 анов; 169 Габрик; ■ 2078 Гаврик; 18 Коперник; ■ 31 Кобер, 2456 Коберник, 322 Кобернік, 683 Кобернюк, 80 Коберняк, 163 Коберська, 137 ий; ▲ 947 Кобель, 46 Кобелюк, 208 льчук; ■ 13 Копира, 9 Копирка, 9 Копирко; 14 Кобил, 81 ль, 26 лянєць, 2476 Кобилянська захід, 1931 ий, 15 лицька, ■ 22 Гобир; 273 Кобилюх-; ▲ 5 Гопила; ▲ 4 Гобилецька; ■ 4668 Губар, 941 ь!, 245 ець, 1470 Губаренко, 1871 Губарева у селах, 1520 єв, 893 ева, 554 єв, 1 Губарський Луцьк; ■ 567 Губрій (це й вуличне прізвище нашого прадіда у с. Клишки См Шостка), 411 Губрієнко, 4 Губрік, 1 Губрім, 2 Губрієнко Кр., Дп, 13 Губрак...

Уявлення про масштаби масової втечі габрів – предків людей з наведеними прізвищами – дають інтерактивні картосхеми з бази даних ridni.org/karta. На рис. 1 показано географічний розподіл лише двох прізвищ, які мають майже 4 тис. українців: 2456 Коберник і 1470 Губаренко.

3. Основа КПП-. Доказом правильності охоплення варіантів основи з стихійними змінами голосних стала повторюваність у різних рядах цих варіантів тих самих словотвірних моделей (!), як-от: 35 Капарулін (пехл. 'у'і'п

Рис. 1. Поширення в Україні 2456 прізвищ VII-VIII ст. Коберник і 1470 – Губаренко [8]

'іранець, алан'), 4 Капіруліна!, 10 Капірулін, Капорулін!; 9 Копирюлін! ('у'і'п) Лг, Хс, Мк, 20 Копорулін! – Отже, Кап(а/и/і/о)р-, Коп(и/о)р- – продовжують єдиний пототип *К^(а/о)П^{(а/и/і/о)р}! Інша модель – 3 Каперсак, 9 Капірсака!; 75 Коперсак, 4 Коперсака (Мк, Км), 95 Коперсако, 7 Копирсак. – Так само і тут Кап(а/і)р-, Коп(е/и)р- – продовжують єдиний пототип *К^(а/о)П^{(а/і/е/и)р}!

Цей прототип КПП- відповідає ар. **كافر** *kāfir* 'невірний' тобто немусульманин. З того ж джерела й пізніше новоперс. *габр* з конкретизацією значення 'авестієць', і тур. й татарс. *гяур* 'християнин'. Отже, морфема Копер-, Копир- – не давніша від VII ст., бо саме тоді виник іслам. Це ар. *kāfir*, перс. *kāfar* і *kāfer*. Різниця мовних середовищ пояснює переважну частину варіацій основи: Капир-/Копир-, Капір-/Копір-, *капирі*, *Копирів кінець* Кв, с. *Капирли-кой* Км – ці основи фонетично найближчі до ар. **كافر** *kāfir* (дієприкметник від дієслова **كافر** *кафр* 'бути невірним' [9, с. 801]). Опосередкованість іранськими мовними контактами виявляють основи Капар-, Капор-/Копор-, як і слова *капарити*, *капарувати*, *капарно*, *звести на капар* – хоча й з того ж арабського першоджерела, але вони зазнали дужчого іранського мовного впливу, – напр., з перс. *kāfar*; а Капер-/Копер- – з перс. *kāfer*.

Перехід -ф- > -п-. На відміну від голосних, приголосна -ф- передана усюди як -п-. Арабська не має звука -п-. Тому *Петро*, *Палестина*, *Персія* це ар. *Бутрос*, *Фарс*, *Філістін*. Але перехід *кафір* > *капир* має в нас глибше коріння.

Передача іншомовних (зокрема, грецьких) -ф- іран-

ськими -п- дотепер неодноразово трапляється у топонімії України: КРИШТОПівка Вн, Хк, Хм, Чк, ПИЛИПИ, ПИЛьки, СТЕПАНівка, ЩЕПАНів Тр, ШПЕНДівка, ПОСАД, р. ПРУТ. Документовано назву ур. ПАЛИМОНЧукове Провалля у с. Ольшани Чг Ічня [10], – але є і с. Филімонівка Мк (Врадіївка). Саме ця скіфо-сарматська фонетична риса надійно й масово успадкована українцями у їхніх іменах власних, як-от Пилип, Степан, Степанида, Супрун тощо. У минулому в антропонімії українців ця риса була поширенішою. Пор. у козацькому реєстрі прізвищ 1649 р.: Педосенко Федос, Педченко Фед-, Педяк, Педор, Педоренко, Педорів, Педорович, Педорченко, Педорко, Пергуненко Fairgun, Перженко Fez, Степан Стефан, Степанец, Степанців, Степаненко, Степанович, Степановський, Степанський, Степанко, Степанкович, Степанченко, Степунченко, Степашенко, Степашко, Степашченко, Степоршка (пор. пот. Стефорівський ІФ) *Стахр-, Степуренко (пор. пот. Стефуленський ІФ), Супроненко Софрон, Супрун, Супрунович, Штепа Стефан, Штепич та ін. [11].

Регулярну заміну грецьких -ф- у **скіфській вимові** на -п- засвідчив на багатьох прикладах ще Аристофан. У його комедії «Жінки на святі Деметрій» (або Тесмофорій) введений колоритний персонаж – скіфський лучник-охоронець, у театральних репліках якого автор відобразив ці особливості скіфської вимови. Історичним відповідником цього персонажа були так звані *токсоти* (οἱ τοξῆται) – лучники, яких в Афінах набирали справді з числа полонених скіфів для поліцейської служби [12, с. 1636]. П'єсу свою Аристофан написав у 412 р. до н.е., тобто 2430 років тому (коли землі нашої Скіфії Заморської вже сто років перебували у складі Персії, а сама Греція за 37 років до того завершила півстолітні греко-перські війни). Нормативні грецькі φ скіф на сцені замінює на звичні йому π: ἐλαπρός замість літературного ἐλαφρός [12, с. 506] 'прудкий'. Аналогічно παίνετα, πιλῆσει, στέριπο, ξίπο-μάχαιρα – замість літературних φαίνετα, φιλῆσει, στέριφος, ξίφομαχαιρα з'являтися; φιλῆσει від φιλῆω 'любити'; στέριφος 'яловий'; ξίφομαχαιρα 'акинак' (скіфський меч) [12, с. 1219, 1316, 1503, 1147] та ін.

Морфема -сак. У наведених вище композиціях з очевидністю видатною є остання модель зі 193 однотипних пізвищ: 3 Каперсак (тобто «габро-скіф»!), 9 Капірсака См, 7 Копирсак, 75 Коперсак, 4 Коперсака (Мк, Км), 95 Коперсако (як показує картографування, – переважно на Сіверщині, – рис. 2): морфема сака з кінцевим -а не відрізняються від давнього і сучасного перс. сака 'скіф', а у живому закінченні -о явно звучить кінцевий -ъ слова *сак-ъ! Водночас модель доводить тотожність основ Капер-, Капір-; Копир-, Копер-

Розвиток «звука ер» -ъ висвітлив у своїй книзі про спільнослов'янську мову А. Мейє: киеворус. мъхъ – тепер укр. мох, дслов. сьнъ – тепер укр. сон, дав.-верх.-нім. künig було засвоєне слов'янами як дслов. къназь, а числівник дслов. сѣто запозичений як рум. sută [13, с. 46]. У словах мъхъ, сьнъ ці «ери» збереглися через те, що сто-

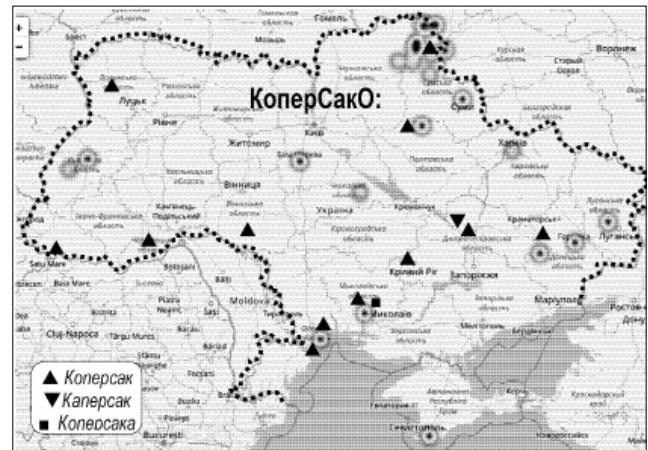

Рис. 2. Переважне поширення на Сіверщині 95 прізвищ пехлевійського кола Коперсако і схожих форм [8]

яли у так званій «сильній позиції» – перед складом з іншим редукованим голосним -ъ або -ь. Так само і лъбъ, рѣтъъ > укр. лоб, рот. Перед сонорними р, л: тѣръгъ, гѣръбъ, тѣлстѣ, вѣлна, вѣлакъ > укр. торг, горб, товстий, овна, вовк. Історично різними шляхами утворилися далі форми укр. моху, лоба, рота, мохи, лоби, роти, білор. моху, рота, раты, – але рос. мха, лба, рта, мхи, лбы, рты [14, с. 67]. Виняток тут укр. сну, сні.

Занепад редукованих стався у київський час, у XI–XII ст. Найдовше трималися редуковані ь / ъ наприкінці слова: пор. написання у Смоленській граматиці 1229 р. миро, берьго, або у берестяних грамотах з Новгороду XIII ст. поклоно, сыно [14, с. 69] (значить, ті слова так тоді і звучали!). Лише церква у щоденній службі Божій усвідомлювала цю поступову зміну звуків, – а тому прагнула утримати в літургії давню вимову. Як це сприймали парафіяни – видно зі слова рос. смоленс. хаманѣя 'нісенітниця', яке Р. Якобсон (1959) виводить з хомонія – назви церковного звичаю зберігати вимову 'єрів' у службі Божій, коли поширене дієслівне закінчення -хомъ і далі читалося як раніше: -хомо, – деталі див. О. Трубочев у словнику [15, т. IV, с. 220]. З очевидністю, нові покоління таку вимову вже сприймали як незрозумілу.

Таким чином, дотепер позначуваний у літургійних текстах кінцевий голосний -ъ, давно зниклий з живої вимови, до XIII ст. вимовляли як коротке -ѣ. Але, виходить, у прізвищах 95 Коперсако (рис. 2) це живе продовження історії звучить дотепер. Для іраномовних племен степу «наші» наддніпрянські скіфи були саками. Лише греки називали їх скіфами, а самоназва їх була сколоти. У часи ранніх слов'ян, отже, мало побутувати степове запозичення *сакъ, розвитком якого і стала морфема -сако у прізвищах групи Коперсако. Набагато давнішому іранському звучанню 𐬱𐬀𐬎𐬎 sākā відповідає у цій же моделі морфема -сака. Історично ж найпізніша її форма – -сак: у ній і прадавнє кінцеве іранське 𐬎 ā, і пізніше спільнослов'янське коротке -ъ ѣ вже втрачені (зникли). Цей процес стирання звуків ніколи не спиняється – як-от, наприклад, в укр. щоб (при штучно відроджуватому щоби, пор. ст. рос.

чтобъ, чтобы), або у теперішній модній формі рос. *ребят!* замість *ребята!*, діал. *ребяты!* (або розмовне *дядь!*).

Виходить, прізвища, дані у час появи предків цих людей у Наддніпрянщині, гранично коротко повідомляли про те, що прибульці – то «скіфи-авестійці».

Також не виключено, що саме в даному разі за індукцією цієї морфеми легше сформувалися 697 прізвищ з формантом -ск- > -ськ-: 1 Капарсьька; 4 Каперсьький, 8 а, 15 Коперсьький, 18 а, 163 Коберсьька, 137 ий, 1 Копорсьький, 1 а, 121 Кубарсьький, 122 а та ін. У свою чергу паралельність вказаних моделей говорить про тотожність основ Капар-, Капер-, Копер-, Кобер-, Копор-, Кубар-.

Іншою видатною моделлю зі 142 композитами є 32 Капаруліна (пехл. *'u'ṛn* = Ērān 'Іран, земля арійців' [1]), 35 Капарулін, 4 Капируліна, 1 Капирулін ІФ., 10 Капіруліна, 10 Капірін, 1 Капорулін; 8 Копирюліна, 9 Копирін, 12 Копоруліна, 20 ін (букв. «габр-алан» або «габр-іранець»). Аналіз цих похідних легалізує імовірні розмовні форми VIII–XIII ст. киеворус. *сакъ і *галанъ (*'u'ṛn*), причому останню – у відомому з топонімії продовженні *Ялин(ці!)/Юлин(ці!)*, *Олен(івка)/Улин(івка)*. Паралельність також і цих моделей теж вказує на тотожність основ Капар-, Капир-, Капір-, Капор-; Копир-, Копор-.

На те, що здогад про значення цих морфем («скіф» та «іранець = алан») – слушний, вказує їхня здатність сполучатися взаємно: 72 Сакуліна+, 56 Сакулін, 10 Сагуліна, 16 Сагулін, 76 Сагуленко, 11 Сашиліна, 9 ін, 2 Сашиленко, 13 Сочиліна, 10 Сочилін (пор. у гідронімії України пот. *Яцьк. улинцева Зворина!* Зк (яс 'осетин' + алан); пор. і прізвища 11 Яс.кун, 9 Ясь.кун, 5 Ясь.кун.ь: з яс 'осетин' + кун 'половець'). Це відкриває доступ до дальшого осмислення сполук: 66 *Колот.илін+* (?гр. *сколот, самоназва скіфів), 4 *Петруліна* См, Лг, 6 *Патруліна* (ав. ratraua 'доглядати'), 15 *Магуліна+*, 9 *Магулін* (гр. μάγος; пор. у топонімії яр *Мадж. улин* = *Маджилин* бас. Деркулу [6, с. 335]), 277 *Мачуліна++*, 243 ін, 13 *Маджула*, 314 *Мачужак*, 158 *шак*, 171 *Мачуська*, 143 ий); 4 *Бабудіна!* (і с. *Бобулинці* Тр Бучач), 33 *Бабуденко*, 19 *Папуліна!*, 17 *Папулін* (гр. πάππας 'священик, піп'), 3 *Маргулін*; (не плутати з 103 *Ахмадуліна*, 41 *Ахмадуліна* і под. – з арабського кола). Слід нагадати і про топоніми – гора *Кухуліна* Чв (при перс. *кух* 'гора!'), Великі і Малі *Зозулинці* Хм (Красилів), *Зозулине* См (Путивль), *Зозулинці* Вн (Козятин), Вн (Хмільник), Тр (Заліщики) (при сир. *зоз* 'драхма'), пот. *Кривулінець* у с. Широкий Луг Зк Тячів та ін.

Принциповий висновок: судячи з виявлених мовних зв'язків та форми ареалів поширення цих 208 тисяч прізвищ від основ групи Копир-/Копил-, вони справді можуть належати нащадкам вихідців з Сасанідського Ірану. Якщо це так, то масовий вплив авестійської ментальності на формування традиційного світобачення українців далі заперечувати стає науково непродуктивним.

4. Карабани. Синхоричним (букв. «з того ж краю») прізвищем є *Карабан* < авест. *карапан* 'чорний маг, чаклун' (противник зороастризму). Отже, прізвища від ос-

Рис. 3. Поширення в Україні 1354 прізвищ Карабан і синхоричних прізвищ групи Коперсако [8]

нов *Карпан-/Карабан-/Корпан-* можуть належати нащадкам жерців-ворогів Зороастра (принаймні, краще пояснення невідоме).

■ 1354 Карабан, 471 Карабань, 24 Карабанчук, 666 Карабанова, 508 ов; 67 Карабанович Ль, ІФ!, 3 Карабанець Ніжин, 45 Карабаненко; ■ 1 *Карпан*, 5 *Карпанжа* Дп, 1 *Карпанджа* Дп; ■ 36 *Коробан*, 290 нь, 65 ова, 51 ов; ■ 1 *Коропантіцький* (Кременець Тр); ■ 1829 *Корпан*, 173 *Корпанець* (Карпати), 6 *Корпанай* (Лг, Ль.), 239 *Корпанюк*, 205 *Корпань*, 0 енко, 0 ишин, 0 евич; ■ 135 *Карпан*, 204 *Карпань*, 36 *Карпанець*, 37 *Карпанюк*, 25 *Карпанасюк*, 24 *Карпанова*, 19 *Карпанов*.

Разом це 7023 нащадки жерців-ворогів Зороастра. За висновком В.І. Абаєва, частина історичного становлення зороастризму справді пройшла тут, у наддніпрянській Скіфії, – див. [16].

Видатний ландшафт з цією ономастичною основою виявлено якраз на Сіверщині. Тут між р. *Обеста* См і с. *Карабани* Чг наявне значне скупчення прізвищ *Карабан*: у нп См – *Глухів*, *Шостка*, *Свеса*, села *Воздвиженське*, *Сороковий Клин*, *Богданка*; нп Чг – *Новгород-Сіверський*, села *Шептаки*, *Кам'янська Слобода*, *Грем'яч*, *Карабани*. Як видно з даних карти, одне з прізвищ *Карабан* є навіть у однойменному селі *Карабани* (!). Далі завдяки базі даних ridni.org/karta виявилось, що тут же на Сіверщині існує скупчення синхоричних та синхронічних до *Карабанів*

прізвищ згаданої групи *Коперсако* «габри-скіфи». Цікавою рисою ареалів їхнього посторового розподілу є те, що в цілому *Карабани* дотепер скупчені у північно-західній частині Сіверщини й за Десною, а пізніші щодо них Коперсаки – з південного сходу, тобто з боку степу (див. рис. 3). Такий ландшафт – явно не випадковий, а відображує якість історичні події.

На Одещині існує ще одне село з однокореневим ім'ям – *Карабанове* Од. Найближчим синхоричним явищем тут є прізвище *Карабанович* лише у м. Кропивницький (кол. Кіровоград); зате 9 осіб Коперсак і 20 (!) Коперсако мешкає в Одесі, 7 Коперсак у Вербовій Вн, також у Вапнярці, Томашполі Вн. Пор. і бол. *Карабанове* у с. Одереди Вл Луцьк, бол. *Карабаниха* у с. Башлики (НВ) Вл Ківерці; став *Коропінний* у с. Іванівка Кг Долина [17, с. 44, 336].

Внаслідок існування у мові пехлевій паралельних рядів слів з -р- або -л- можливим продовженням пахл. *karb* [kalp] 'маг, ворожий до Зороастра' + -ан 'суф. мн.' можуть бути не лише оніми Карб-ан, Корб-ан, Корп-ан, Караб-ан, – але і Клебан-, Клепан-, Ковпан: • КЛЕБАН-Бик Дц 728; • КЛЕБАНИ Льв 1013; • КЛЕБАНівка Тр 705; • КЛЕБАНь Вн 1312; • оз. КЛЕБАНь у смт ТОРЧИН Вл Луцьк; • зат. КЛЕПАНь біля Вишгорода Кв КСв: озера КЛЕБАНські; • зат. КЛЕПАНь біля с. Домантове Кв Чорноб: (під Київс. вдсх.); оз. КОВБАНя у кол. с. Вел. ЧЕРЕВАч; • КЛЕВАНь Рв 757; • залізн. платф. КЛЕВАНь См Глухів.

У цьому разі назва р. Клевень виглядає пізньою народною етимологією на литовському матеріалі (нібито «Кленова»); насправді ж, судячи з даної у XIX ст. назви залізничної платформи, тоді була більше поширена давніша назва річки, а саме – Клевань. У зв'язку з її можливим зв'язком з утічками-габрами нагадаємо, що притокою Клевені є надійний, статечний гідронім іранського кола – р. *Обеста*, назва якої виводиться з ім'я Авесті: див. uk.wikipedia, Обеста.

5. Подопрігори і Подопріги. Далі були знайдені інші мовні свідчення того ж епізоду історії. При цьому важливу роль знову відіграли композити.

ПІДОПРИГ.ОРА <!пахл. *pādifrāh*, М *p'dypr'h*, перс. **pādafrāh* 'кара'; буквально «зворотна наука» або «добра наука» (*āfrāh* М 'р'г' 'учення, наука') + *gōhr* 'рід, родовід' (пор. і вираз укр. «добре провчити»). Спочатку впала у вічі схожість пахл. *p'dypr'h* 'кара' до прізвища укр. 2612 *Підопрігора*. На Сіверщині поширеніші форми 2996 *Подопрігора* (рис. 4): 2612 *Підопріг.ора* степ, не Полісся, село, 2996 *Подо.пригора* село, 320 *Підіпригора*, 3 *Подіпригора*, 2 *Подіпригора*, 2 *Подапригора*, 105 *Підопрігора*, 11 *Підіприголов*, 43 *Подопрігор*, 24 *Підіпригор*, 5 *Підопрігор*, 63 *Подо.прігора*, 49 *Пригор*, 16 *Приг.ора āfrāh*, 899 *Приг.ара*, 3 *Підопри.года*, 5 *Підопріг.ова*, 0 ов, 2 *Підопрігоріна*!

Збереженість прізвищ *Подопрігор* і схожих свідчить, що «гора» може бути пізнішою народною етимологією. Але з яких морфем *справді* складена ця основа? Через обмежені можливості пошуковика, де не вдається відразу бачити основи з відмінним заповненням голосними

Рис. 4. Поширення в Україні 2996 прізвищ пехле-військового кола Подопрігора [8] 'з покараного роду' <маніх. *p'dypr'h* 'кара, покарання, відплата' + *gōhr* 'рід'. Єдиний в Україні ойконім ⚙ – с. Подопрігори См (Лебедин) і ключові прізвища 9 *Підопріг*, 5 *Подопріг*, 15 *Прига*.

(позначено «=») лише через 2 місяці було випадково підтверджено існування діагностичних форм цих прізвищ (25.12.17): відколи є прізвища 9 *Підопріг*-а (!) і 5 *Подопріг*-а, це легалізує в них саме пехлевійську основу *p'dypr'h* – і ніяку більше!

Постало питання й про саму основу перс. *pādafrāh* 'покарання', букв. 'зворотна наука'. У її складі Д. МакКензі виділяє корінь *āfrāh* 'учення, наука'. З іншого боку, існує слово *rad-gōhr* 'доброго роду; родовитий'. Оскільки залежно від довготи голосного *pād* перекладають як 'зворотна (наука)', а *rad* як 'доброго (роду)', точне значення морфеми, записаної як [p't-/p'd-], уточнити не можна. Але у складі *p'dypr'h* точно є слово *āfrāh*, і його значення відоме – 'наука, учення'. Діагностичною знахідкою стали 15 прізвищ *Прига*: ось це і є імовірно подовження *āfrāh*, у пізніх маніхейських текстах 'р'г'г'. А ще ж відомі і 899 прізвищ *Пригара*, і 14 *Пригора*, виходить, – 'рід учених'?..

Що ж це за масове покарання, покарані роди, люди з доброго роду? Можливо, про них же йдеться і у назвах сіл «Вигнанка» (Вн, Вл, Жт, Хм). За масштабами явища це виглядає іншими мовними ознаками тієї ж історичної драми – завоювання Сасанідської Персії арабами у 636-660-х рр.

5 *Подопріг.а*=, 9 *Підопріг.а*=, 52 *ПодопріХ-ін*, 62 -іна, *ПодаприХін*, 19 *Пригін*, 25 -іна, 1 *Пругіна*, 15 **ПРИГА**, 14 *Пригара*, 899 *Пригора*. Також форми з ламбдацизмом: 242 *Потопальський*, 317 а, 3 ска, 1 ская, 129 *Потопляк*, 32 *Підопліч-ко*, 1 -на, 3 *Підоплетена*, 1 *ий*.

У такому разі близько 6000 прізвищ групи *Підопрігора* – це не абсурд чи тиражований плід народної фантазії, а звичайні і цілком реалістичні пехлевійські композити: пахл. *p'dypr'h* 'кара' + *gōhr* 'рід, родовід', тобто «з покараного роду». Як казав Бекон, «Справжнє знання – це знання причин».

І так ми виходимо на прізвища 2433 *Підгорний*, 83 *Підгурний pad-gōhr* 'доброго роду, родовитий', 6842 *Гура*, 10 *Підгурець* Вл6, Хк3; 357 *Гурець*.

Прізвище 2403 *Гора* < пахл. *gōhr* 'рід, родовід'. 6842

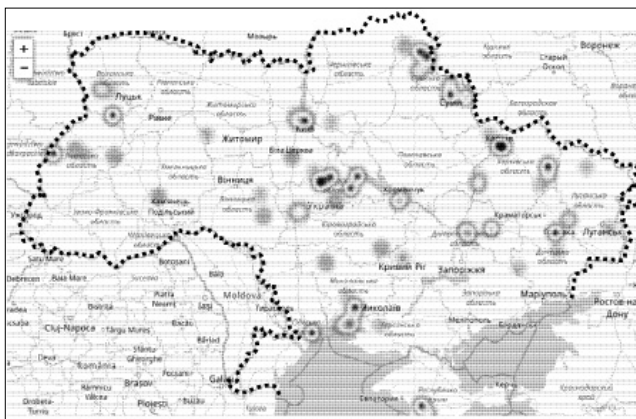

Рис. 5. Поширення в Україні 357 прізвищ степового пехлівійського кола Гурець [8]

Гура, 561 Гурик, **4876** Гурська, **3893** ий, **4099** Гураль, 357 **Гурець** (рис. 5), **2922** Гуренко, 188 еєва, 4 єів, 124 єєв, **1234** євич, 301 єй; **2403** Гора, 244 Горик, **2409** енко, **3000** ова, **2393** овий, **1207** ун, 1 унець, 41 унович, 86 уна, 72 унова, 47 унов, 577 ук, 224 уля, 1 уль, 740 улько, 39 уненко.

Прізвище **2433** Підгорний <! пахл. **pad-göhr** 'добро-го роду; родовитий'. 148 **Підгора!**, **2949** Підгорна, **2433** ий, 7 енко, 2 ечна, 5 ий, 85 ПідГОРЕЦЬ, 250 ПідГОРЕЦЬка, 209 ПідГОРЕЦЬкий; 37 Підгура, 94 рна, 83 рний, 22 рчен-ко, **1218** Підгурська, 988 ий, 10 ПідГУРЕЦЬ, 4 ПідГУРЕЧ-на; 830 Підгірний, **1081** Підгірна, 248 Підгірняк, 135 Під-гірська, 108 ий, 59 ПідГІРЕЦЬ.

6. По втікачах-габрах – переслідувачі-араби. Цілком очікуваним наслідком стали виявлені топонімічні ознаки історичної присутності арабів.

У словнику це, зокрема, ключове укр. *суматуха* < ар. **صوم** *ṣawm* 'цілковитий піст під час Рамазану [18, т. II, с. 904] + укр. *отуха* 'утіха' з пол. *otucha* 'моральна сила, дух' [19, т. IV, с. 236]. Унікальний топонім • *САМОТУГИ* ар. **صوم** *ṣawm* 'цілковитий піст' Чг Корюківка: *ОХРАМІ-євичі* ар. **احرام** *ahṛām* 'період хаджу' (показова наявність у одному контексті двох реалій ісламу). Прізвища: 75 *Самота*, 510 *Самотуга+*, 522 *Самотой*, 14 *Самотоєн-ко*, 25 *Самотока*, 225 *Самотей*, 19 *єйкіна*, 2 *ін*, 311 *Само-тій* Льв, 162 *тюк*; 8 *Сомотой*, 2 *тюк*; 28 *Самотохіна*, 17 *ін*.

Тут знову на поверхні лежать факти словника: арабізми хозарських часів укр. *сум*, [*сумá*] «туга, страх і сум разом» з десятком похідних (*сумовитий*, *сумний*, *суму-вати* тощо), вираз [*сум суменний*], [*суматуха*] 'мелан-

[*суматуха*] «меланхолія» Нед, [*суматухий*] «меланхолійний» Нед; — похідне утворення від *сум*, *сумотá*, пор. п. [*sumatocha*] «сват, до обов'язків якого входить розвеселити на українському весіллі сумну молоду» (з укр.). — Див. ще *сум*.

Рис. 6. Довідка про слово *суматуха* [19, т. V, с. 474a], імовірно з ар. **صوم** *ṣawm* 'цілковитий піст' + укр. *отуха* 'утіха' з пол. *otucha* 'моральна сила, дух' – пор. [19, т. IV, с. 236]

Рис. 7. Слід джигаду 713-737 рр. на Десні

холія' [19, т. V, с. 474] (пор. і топонім Суми) (рис. 6). Чомусь ніяк не коментують його гостру суперечність укр. *суматуха* з рос. *суматоха* 'метушня' (хоча вона очевидна). Але ж ці «несполучні» складники якраз і пояснимі з сутності Рамазану, коли денна меланхолія чергується з нічними покvapними розговіннями. Якщо ж врахувати місце спостерігача, то вийде, що предок українця бачив сумних мусульман *удень*; а предок росіянина – покvapних мусульман *уночі*...

Однак є і (давніша?) підгрупа прізвищ 969 *Шамота*, 84 *Шамотій*, 10 *Шамотієнко*, 36 *айло*, 18 *ило*, 12 *іна*, 17 *ін*; 14 *Шомота*, – пор. [шамотатися] '*метушитися*' [19, т. VI, с. 374], у с. Клишки См – [шамотіти] (кажуть «Не шамоти»). Попри всі другорядні деталі помічена етимологія (у підписі до рис. 6) дуже точно і змістовно характеризує Рамазан.

Самі прізвища і топоніми цього змісту могли з'явитися лише під час арабо-хозарської війни 713-737 рр. і вказують на історичну присутність арабів. Прямі свідчення цього є у топонімічних контекстах: • ур. *ПОДОЛЬОХ* < ар. **فتح الله** *Faṭḥ Allāh* букв. 'перемогу [дає] Аллах' [20, с. 200] (вигук джигаду) у с. Уралове = Олтар' См С-Буда: р. *АРАПівка!* біля с. Очкине (за 12 км) і нижче по Десні с. *АРАПовичі* під Новг.-Сів. Чг; • *ПАТАЛАХівка* Лг Сватове: *АРАПівка!* (за 40 км), *КОЗАРик*; • *ПАТЛАХівка* Пл Пл: *ПАДАЛКи* *Faṭḥ Allāh*, *БарАБАШівка!* сир. *Bar Abbas* 'сини Аббаса' (Аббасиди); • *ПОДОЛІВка* (пор. типову куманс. заміну кінцевих тюркських -к на -в) Хк Барвінкове: *БарАБАШівка!*; • хут. *ПАТОЛОЩин* (Пл Гадяч) [21, арк. 22-12] у верхів'ях р. Хорол: поруч вел. с. Бієве (Чернишівка), далі на пд.сх. на р. Грунь с. *ПОДОЛКи* *Faṭḥ Allāh*, а ще південніше с. Книшівка Пл (Гадяч) з г. *ПАТАЛАХа* (повідомив В.Ф. Терещенко); Сюди ж *Подольох*, Стара і Нова *Водолага* Хк, також *Водолаги* См. Арабському мовному сліду в нашому минулому присвячено півкниги «Халіфат і сівера» [22].

Справжніх арабів у нашому минулому чомусь бачити не хочуть. Усе щоб через посередників – татар і турків. І бажано, щоб якомога пізніше. Тим не менше, окремий лексичний шар східних впливів – арабізми – таки виявлений, а етномовна пам'ять сягає у ньому конкретного епізоду історії задовго до татар: це джигад 713-737 рр. проти Хозарії (*потала*, *бідолаха*, топоніми *Подольох* Хк, ур. *Подольох* у с. Олтар См (тепер Уралове), *Паталахівка*, прізвища *Паталах*, *Патлах*, *Поталах* – усі з ар. *Faṭḥ Allāh* 'вигук джигаду'; деталі [22]). Це 27-й пласт запозичень україн-

Рис. 8. Ширший контекст пехлевійських досліджень історичних зв'язків Наддніпрянщини з Греко-Бактрійською державою, Тураном і Сакастаном. У вірсі збільшена схема українських реплік пехлевійських і греко-бактрійських прототипів

ської мови: *майдан, шлях, хабар, могорич, з гаком, чумак, мацанура, ракло* та ін., значення слова *батьки*. Топоніми – р. *Русава, Росава* Кв, Чг, *Фаївка, Аджамка, Манжелія, Ромодан* Пл та ін. При тому частина арабізмів справді могла побутувати у степу також і в пізніший тюркський період.

До явних арабізмів VIII ст. належить і укр. *потала*, відсутне в інших слов'янських мовах. Науково підтверджений факт запозичення слів рос. *бедалага, бедалаха* з української мови [19, т. I, с. 193] свідчить, що на північ від Сіверс. Дінця історичної пам'яті про джигад не було. Це ще один аргумент для ідентифікації річки Сакалібів не як Дону чи Дінця, всупереч С. Плетньовій, а саме як Дніпра «за землями» (= після земель) Хозарії.

Серед нещодавніх здобутків лексичних студій слід згадати випадково зауважену арабську природу яскравої української ідіоми з *заком* – як виявилось, в основі її може лежати слово ар. *ilhāq* 'додаток'. Після цього офіційні пояснення починають виглядати безпорадно: «гак – не зовсім ясне; очевидно, виникло в риболовецькому середовищі і спочатку означало вагу гака, на якому зважувалася зловлена риба, як додаткової величини до чистої ваги риби...» (!) Як каже Марк Твен, «опустімо завісу милосердя над цією сценою». Арабське слово *ilhāq* 'додаток' – у словнику Платтса [9, с. 76], – без риби, без ваги, без гака, без вимучених придумок. Просто – додаток.

7. Інші середньо-іранські впливи. *ЧОРТОР-ИГ-и* См < пахл. *джерд-р* збіжжя + іг прикм. На Глухівщині зберігся й інший яскравий пехлевизм. Це *Пустогород*, пор. пехл. *rušt* 'support, protection' (опорний пункт, прихисток) [1, с. 69], звідки *dru-rušteh* і *dru-bušt* 'укріплення, фортеця' [2, с. 67] (пор. Дробишів, ка). Такі назви трапляються й в інших місцях Полісся. Переконливим аргументом тут є назва ур. *Пусто-снети* на карті Шуберта [21, арк. 20-5] на

південь від с. Вири Рв Сарни (при слов. сніт- 'колода'); пор. також пот. *Пустий* у с. КОЛОДне Зк Тячів.

Інші топоніми від основи Пуст-: ПУСТ.ОВАРИ мад. *város* 'місто' Пл; ПУСТ.ОВАРівка Кв; яр Пуст.ОВОРів!!; Іване-ПУСТЕ; ПУСТОВАНне Рв; ПУСТОМИТИ Вл; ПУСТОМИТИ Льв; ПУСТОМИТИ Рв; ПУСТОМИТИВ Вл; ПУСТОТИНЕ!! Чг 962; пор. прізви. *NovOTNy*, чес. топ. *NovOTINKy, NovOTNIky* < *Novae* + Goth 'Нови Готські' = Еускія часів Алариха і двох Теодорихів. Пот. ПустоМАКи у нп Святослав Льв Стрий.

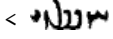
Крім ознак драматичного продовження в Україні перського джигаду арабів, топонімічний слід авестійців в Україні та втечі габрів-вигнанців включає й інші основи та поняття: *Зарваниця, Дрижина Гребля, Дрон-* тощо.

Уздиця См на р. *Уздик*: надто близьким фонетично є кандидат у прототипи пехл. **wzdhyk* (реконструйована лема *uzdehīg* [1, с. 85]), щоб можна було таку аналогію проминути. І значення знову – вигнанець, чужинець!

178 назв сіл в Україні мають формант -уват/ -оват < перс. *آباد* *ābād* 'селище' (!). Понад половину з них належать селам у перших чотирьох областях рангового списку: Дп 37, Кг 31, Хк 17, Чк 15, Зп 13, Од 13, Мк 12, Лг 11, Пл 9, См 6, Вн 6, Льв 6, Дц 6, Вл 3, Хм 3, Тр 2 (Підволочиськ і Козова: Розсоуватець), Зк 2 (Тячів: Вишоватий, Рахів: Вільховатий), Кв 2 (Кагарлик: Горохуватка, Тараща: Ківшовата), Чв 1 (Кіцмань: Коростувата). На Поліссі й у горах такі назви практично відсутні: Чг 1 (Корюківка: Спичувате); Жт 0, Рв 0, ІФ 0, Хс 0, Км 0. На Сумщину припадає (виключно у степовій її частині) 6 таких назв (бл. 3 %). Це Череватівка См (Білопілья), Верхня і Нижня Сироватка См (См), Мухувате См (Недригайлів), Розсоувате і Бугрувате См (Охтирка).

Особливий район персько-арабського протистояння виявлено навколо Новгорода-Сіверського. Це продовження

хозарського джигаду арабів (713–737 рр.), основні події якого за свідченнями топонімії сталися на р. Сіверський Донець, див. [22]. На правому березі Десни – село *Араповичі* розміщене неподалік від сіл *Аршуки*, *Узруй*, *Карабани*, *Фаївка*, *Стахорщина* на р. *Росава* (!), дещо далі – смт *Сосниця*; на лівому березі – ур. *Подольох*, р. *Арапівка* См. Сюди ж слова укр. *потала*, *бідолаха*, *суматуха* ‘меланхолія’ (sic: [19, т. IV, с. 236]). Це одна з складових конфесійної чутливості в місцевій суспільній пам’яті на Сіверщині (минула звичка помічати ознаки належності прийдешніх груп населення до певної релігії).

Заслугове на згадку назва села *Узруй* Чг < *Хусрōй* (!) (пізніше ‘Хосров’), сусіднього до *Аршуків* (Аршакиди) і *Карабанів*. Носії мови трималися тут, напевно, найдовше – тому в їхньому середовищі не сталася улюблена слов’янами епентеза, яку зафіксував літопис: *Хоздрой* ‘Хосров’. У тексті ж літопису інші випадки епентези трапляються неодноразово: *раздрѣши* (не раз), *По раздрѣшеніи*, *раздрѣшеніе*, *въздрасль*, *Єздра* [23]. Пор. і укр. *уздріли*, *заздрість* (при цсл. *Ѕзрети*, *зазреніе*).

ПОСПАКА. Українське слово *посіпака* – блискучий приклад морфемного перерозкладу, пристосування запозиченого слова під питоме похідне від *сіпати* ‘смикати’. За найвними уявленням мовців, *посіпака* – той, хто сіпає, чіпляється. Але в такому разі навіщо *по-*? І справді, того *по-* вже століття, як майже спекалися, адже *сіпак(а)* = *посіпа-ка* ‘доскіпливий, уїдлиий начальник’, [*сіпач*] ‘сичик, жандарм’, [*сіпачество*] ‘поліцейська, адміністративна служба’ [24, т. II, с. 869]. Дослідника зацікавлює відмінним значенням слово *сіпачтво* ‘крутість’: виявляється, це ‘**хитрість, лукавство; несумлінність, шахрайство**’ [19, т. V, с. 255]; це і спонукає шукати справжній слід.

З пехлевійських словників переконуємося, що тільки у Д. МакКензі є дивовижно близьке за звучанням до українського слова пахл. *п-ц.упак рсуп’к!* / раč. *ibāg* ‘лицемір’ з похідним раč. *ibāgih* ‘обман, хитрість, лицемірство’ – звичайні похідні від дієслова *п-ц.упад-* / раč. *ibāy-* ‘обманювати, ошукати, хитрувати’ і з закономірним поділом на морфемі раč- + *abāg* ‘разом з’, *abāgih* ‘компанія, допомога’ [1, с. 62, 1] (оце те саме *посіпачтво*), пор. перс. ріс (діал. рес) ‘ошукати, обкрутити’ [9, с. 297].

Серед прізвищ якщо й були такі, то їхні власники їх спекалися. Залишилися не помічені: 1 *Посіпай раč. ibāy-*!, 2 *Посіпанко*, 15 *Поциба*, 4 *Поцибенко*, 1 *Поцибіна*, 8 *Поцибай раč. ibāy-*!, 3 *Поцибай-ло*, 15 *Поцибай-ленко*, 17 *Поципух*; 4 *Пацибіна*, 5 *ін*; 7 *Почип*, 5 *Почипайло раč. ibāy-*!, 3 *Почипецька*, 3 *ий*, 8 *Почипня*.

Нагородою стає група прізвищ **ПОЦИБАЙ, ПОЧИПАЙЛО *ра(č)čibāy-**. Тут і неймовірні звукові релікти – ПЕХЛЕВІЙСЬКЕ Ц, і еволюція **ц/ч**, і збережена морфонема **-ай-**. Крім того, довге, «подвійне» **-ч-** ***ра(č)čibāg [рсуп’к!]** і відповідність його новоперському **-дж-** (**N *rajiv**) відкривають нові й нові шляхи до розплутування ономастичних ломиголовок в Україні, як-от основи *Подшивайло* у прізвищах 132 *Подшивайло!*, 61 *Подшивайлова*, 68 *лов*,

pargān [plg’n’] *wall 93⁵ (read, with Dh.: . . . *pahnāi i damik; pērāmōn Harburz ~ H. is a wall all around it*). – < ***pari-kāna-** ‘that which is thrown up all around’ from *pari* + *kan-* ‘to throw’, v. *apakandan*; cf *parisp*.

parisp [plsp’], with indef. art. *~ē [~’y]* wall 114²¹. – OIr ***pari-spā-** from *pari* + Av. (1615 sq.) *’spā-* ‘to throw’, cf *pargān*; MPrthPrs *prysp*; Arm. lw. *parisp*.

Рис. 9. Довідки про слова пахл. *pargan* і *parisp* у словнику 1974 р. [2, с. 151]

228 *лова*, 174 *лов*, 31 *ліна*, 18 *лін*; 36 *Підшивайло*, 6 *йлова*, 5 *йлов*, 1 *ленко*, 17 *лова*, 12 *лов*; але далі 289 *Пошивайло*, 198 *Пошивай!*, 1 *ПОЧЕВАЙ!* ***ра(č)čibāy-**, 185 *ПошиваК!*; 76 *Подшибякін*, 68 *якіна*; 9 *ПодсеваК!*; 22 *Пошибайло*, 3 *лова*, 1 *лов* і стількох інших. Усі ці численні відмінності в основі (ч, ц, дш, дс) в даному разі дістають пояснення з *єдиного джерела* – як спроби наших тодішніх предків підлаштуватися під зразки пехлевійської вимови цих слів, які ще звучали навколо.

Слово **ПАРКАН** – не від *парк*, а з пехлевійської. Потрібно було подолати стереотип про неможливість мовного впливу «дуже давньої» пехлеві на «майже сучасну» українську XIX ст. І мабуть ще один стереотип про те, що степовики не утруднюють себе будівництвом. То ж і вчити-ся нема чого.

ПАРКАН і **ПРИЗЬБА** – два з-моміж численних пехлевизмів українського словника, досліджені ще Д. МакКензі (1971, с. XXIII) і Г. Ньюбергом (1964; 1974, с. 151). Замість віддати їм належне, словник-2003 говорить у нас про щось зовсім своє. Місце для теоретичного п(р)ояснення (після другого тире) – на жаль, заповнене бутафорією. Тут і закинута в українське минуле *ізба, і вчена реконструкція **prisuti*, і неназване «іберійське джерело»... Надмета цих вправ ідеологічна і результат простий: *призбу* слід прикути до «ізбы», а *приспу* – до «*сіпати*». Однак це й без науки робить народна етимологія.

Навіть *пошуку* розв’язків з мов *звичних* степових сусідів наших предків не було, хоча укладачі мали б це зробити «за посадою»: праці Д. МакКензі і Г. Ньюберга вийшли відповідно 1971, 1964 (тексти) і 1974 р. (словник) – за 33, 40 і 30 років до публікації цього тому словника:

У слові *паркан* далі живе не естетський парк, а буремний степ (виходить, таки добре обізнаний з парканами). Статті *pargan* і *parisp* (пор. *приспа*, *призба*) – на одній сторінці словника Г. Ньюберга – та ще й пов’язані прямим пересиланням. Перша не залишає сумніву у питомості пахл. *pargan* – це ‘вал, стіна’ < **pari-kana-* ‘кинуте навколо’ від *pari* + *kan* ‘обкидати’, див. *apakandan* букв. ‘опарканити’; пор. *parisp*. Пахл. *parisp* – ‘вал, стіна’ з дав.-іранс. **pari-spa-* від *pari* + *sra-* ‘кидати’, пор. **pargan**; MPrthPrs (ма-

pēšēnik [pyšynyk] predecessor, pl. cas. obl. ~-ān ancestors 111¹⁵. 112¹⁶; the troops of the front-line 18¹⁹. – Derived from *pēšē*, v. s. v. *pēš*. MPrs *pyšyn* ‘earlier’, pl. *pyšynq’n*; Paz. pl. *pēšīnaga*; NP *pēšīn(aḥ)*, pl. *pēšīnagān*, *pēšīniyān*.

pēšēniḡ [pyšynyk' | (M *pyšyn(g)*, N *pēšīna*)] former; foremost, noble.

Рис. 10. Довідки про пехл. *pēšēniḡ* у двох словниках [2, с. 161; 1, с. 68]

ніхейське парфянсько-перське) **prysp** [виходить, пересип на річці – це майстерно переосмислений предками пехлевізм!]; слово запозичене ще й до вірм. Parisp [2, с. 151].

8. Печенізький історичний контекст Дейнек. Пехлевіська етимологія етноніма печенігів (X ст.).

Етнонім *печенігів* прийшов не від тюрків, а з пехлевіської. Це приклад за давнього визнання хибної етимології. Докази справжнього прототипу – незборимі й існували задовго до місцевих зловживань тюркізмами. Безперечно, печеніги жили через кілька століть по Аршакидах і Сасанідах. А однак етнонім *печеніг* – не тюркізм, а іранізм: не від тюрк. *баджінак* ‘своячок’ (дослідник неминує надає своєму об’єкту певні риси власного світогляду), а від пехлев. *пешеніг* ‘перший, кращий’. До цього послідовного висновку спонукали переконливі попередні пехлевізми – і реальний внесок до науки О. Прицака, Д. МакКензі, Г. Ньюберга.

Ім’я столиця печенігів (*Кагарлик*) справді тюркського родоводу, здавалося б, так само тюркським мав бути і їхній етнонім. Принаймні, офіційна наука не допускає іншого [19, т. IV, с. 364]. Однак О. Прицак не раз наполягав на своєму висновку про те, що **вираз «печенізька мова» – умовний. Не існувало печенігів як етносу, то був союз племен.** А отже «печенізька мова» означає швидше «мову печенігів»: оскільки йдеться про союз племен, зрозуміло, що кожне складове плем’я його могло мати свою мову [25, с. 228]. «Незважаючи на бідність джерел, продовжує вчений, можна говорити принаймні про дві мови, вживані панівною верствою печенігів. На початку їхньої історії вони, здається, **говорили різновидом тохарської мови.** Наприкінці ж I тис. н.е. вони були мовно **східними іранцями**, як випливає з твору аль-Біруні (бл. 1025 р.) і з уривку оприлюдненого 1958 р. киеворуського перекладу «Історії юдейської війни» Йосифа Флавія. Він включає таку киеворуську глосу: **Языкъ же Яескый вѣдомо естъ яко от Печениженска рода родися, живѹще подлѣ Тана и Меотскаго моря**» [25, с. 228–229]. – I от тепер і конфуз і покута: збіг обставин вивів на цілком невідомий тюркологам слід етноніма печенігів у мові пехлеві (середньо-перській), – див. рис. 10.

Неважко переконатися, що структура етноніма *печеніг* справді іранська (і отже, правий О. Прицак): пор. фарсі

پهلوی Pehlevi, a devotee, ascetic
dēniḡ [dynyk' | N *dīni*] religious.
dēniḡ ۱۲۳

Рис. 11. Довідки про лексему сир. *denig* і пахл. *дунук* ‘побо-жний’ [28, с. 91; 1, с. 26, 203a]

پیش piš (діал. **پیش** peš) ‘перед, передня частина’; pišāni ‘лоб’; pišān = **پیشانه** pišāne ‘найбільш передня частина чогось’ [26, т. I, с. 327–328]. Виходить, їхній етнонім *pēšēniḡ* повторює пехлевіською те, що відомо з твору імператора Костянтина про *кангар* – **перші, шляхетні**, елітні три орди з вісьмох. Близьке слово **pēšēnag**- ми ще впізнаємо зараз у тексті пророка Мані.

Ось дотепер не почуті висновки акад. О. Прицака: «Печеніги, прийшовши на українську землю, були обізнані з деякими релігіями, особливо їхньою симпатією користувалося **маніхейство**» [27, с. 2042]. Ось звідки слід його присутності в топонімії України! (пор. топоніми *Маневичі, Манява, Манівці, Маньківки* (рис. 12), також укр. *манівці, зійти на манівці*). «Правлячі верстви [печенігів] розмовляли **іранською мовою**» [27, с. 2042] – тобто пехлеві. От саме ця мова, а не тюркські ілюзії і містить ключ до їхнього етноніма! Слово пехл. *pēšāniḡ* означає ‘лоб’; пехл. *pēšēniḡ* ‘перший, головний, шляхетний’ [1, с. 68]: тобто, це переклад геноніма *кангар* (або його прототип!), і це спростовує спроби тюркологів понизити проблему до скотарського рівня як «своячків»-баджінаків. До всього, мадярська форма їхнього етноніма *bésényők*: у ній **-ш-**, як і у пехлеві, а не народно-етимологічні **-ч/-дж-**. Пор. і назву с. *Печенюги* Чг, де **-ю-** досконало відповідає угорському **-ő-**. Іранська етимологія етноніма *печеніги* знаменує завершення претензій тюркологів на монополію етимологічних пояснень українських степових запозичень.

У зв’язку з темою печенігів було спеціально розглянуто основу топонімів і прізвищ Дейнек-, імовірно від пехл. *denig* ‘святенний, побожний’.

Під час вивчення багатого сліду в топонімії України мовних контактів елліністичного часу були зауважені ознаки сирійського впливу (слова *ганити, догана, ганьба*, топоніми *Сорокотичі, Сорокотяги*, прізвища *Сорокота* та ін.). Але далі сирійська мова стала першим джерелом відомостей про ще один тип аскези і святенництва, про які тепер мовчать на колишніх теренах їхнього поширення. Йдеться про засвоєне сирійцями слово **دینیک** *dēniḡ* ‘аскет, побожний, святоблिवий’ (пахлавійське **دینیک** *dēniḡ* [28, с. 91; 1, с. 26, 203a]), рис. 11. З цього слова починається уривок тексту пророка Мані, де він доводить вищість своєї віри над усіма іншими: «**Dēniḡ man wizīd az abārīgān dēni pēšēnagān pad dah xīr frāy ud wehdar ast**» [titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran] («**Побожний я** [букв. «я, *деніга*,!»] обрав з високих **благородних** вір удесятеро вищу й кращу»). Це дотепер не вловимий прототип реплік в ономастиці України – *Дейнеки, Динники*, у росіяни

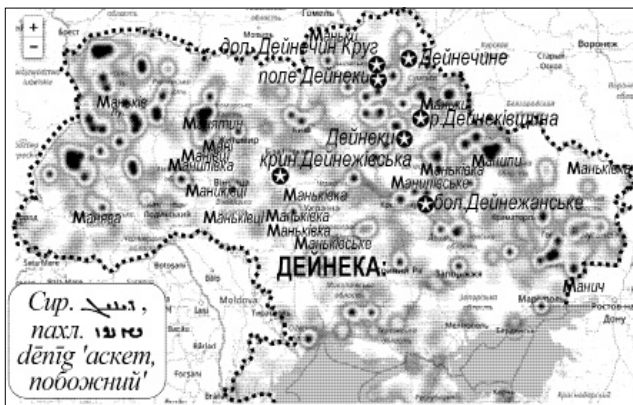

Рис. 12. Імовірний слід маніхейства: поширення в Україні 7413 прізвищ персько-маніхейського кола Дейнека [8] і синхоричних топонімів

– Денікіни, у швейцарців прізви. Däniken. І ще один зневажений ключ до нашої історії – **маніхейський**. Дальші подобиці у кн. [4].

• р. **ДЕЙНЕКівщина** л Вел. РОМНа Сули; • бол. **ДИННИКів** у с. ВАЦі Пл Пл: ТвердоХЛІБи фортеця Алеппо; • **ДЕЙНЕКи** Пл ДИКАНька: **ШТАНівка**, **ДЕЙНЕКівка**; • бол. **ДЕЙНЕЖанське** (за місцевою народною легендою усе простіше: «де жив пан Дейнега» [17, с. 383]) у с. Солошине Пл **КОБЕЛЯКи**: **МОТРИне**; **ДРАБІнівка**, **МІДЯНівка**, **ГАНЖівка**, **ГАЛІ-ГОРБАТки**, **КУСТолові КУЩі**, **ДРИЖина ГРЕБля**.

Приріст знань зумовили прізвища: 5756 ДейнеГА, 88 ДейнеГО, 1 -гло, 7413 ДейнеКА, 4699 ДейнеКО, 170 Дейнеженко, 1 Дейнежко; // 34 Дейник!, 9 Дейниженко, 294 -ченко, 12 -чук, 343 Дейніченко, 893 Дейна!; // 968 ДЕНЕГА!, 691 ДенеКА; 11 **ДЕНИГА**, 3 Деничук; 70 Денник; // 19 Диник!, 841 Динник, 648 -ік; 481 ДиньКА, 415 ко; 4 Денька, 83 -ко // 6 Дин-ич, 1 -ичук!; 104 Дінч-енко, 59 -ев...

Разом 23.468 побожних нащадків, але кого? Мова підказує: імовірно, маніхейців. Бо «просто» побожних не було: були парси, аскети, йоги, ченці, саракоти й анахорети; суфії, дервіші і навіть муфради («самітники») серед учених. А ці були *деніги*. Від пахл. *ден* 'віра' і вживаного у Мані *дені*! І степові корені печенігів, як бачимо, – іранські, попри родичання з тюрками.

Вагання -ка/-га мають аналогію у формах *лелека/лелега* (Чк, Пл, Дп), див. [29, карта 324]. Однак основи *Дейнег-/Дейнеж-* можуть зберігати й пахлавійське -g: крин. **ДЕНЕЖівська** у с. Черепин Кв: **ДЕНИХівка**, с. **ДЕНЕЖникове** Лг, с. **ДЕНЬГИ** Чк, пот. **ДИНЯШчик** у с. СИНЕвир Зк, **ДЕНИШі** Жт.

9. Підсумовуючи, слід визнати, що взаємна пов'язаність звукового матеріалу та структури українських прізвищ і топонімів України – очевидна. Це ознака єдності і автохтонності обох процесів у сполучі з одвічними процесами місцевої асиміляції, – ширше у нарисі III кн. [4]. На окрему згадку заслуговує кількісне співвідношення фактажу топонімів України і антропонімів українців. За безперечних паралелей в основах прізвищ і топонімів, видно, що однокореневих топонімів у кращому разі десятки, а прізвищ – сотні й тисячі. Однак до теперішньо-

го розгляду групи іншомовних степових прізвищ автор пройшов дослідний практикум з топоніміки – вивчаючи 15 років топоніми від основ, схожих на розглянуті тепер іншомовні основи прізвищ.

Першорядний науковий інтерес становить сама розкрита історична картина збереження у народній мовній традиції України живого звучання численних топонімів, прізвищ і слів з пехлевійськими основами. Виявлена їхня звукова і структурна відповідність недосконало переданим на письмі пехлевійським словам навіть аршакидської пори. Збереженою лише в ньому звуковою реальністю український ономастичний матеріал зміцнює довіру до тих недосконалих записів зразків давньої степової мови. Сама семантика запозичень, прізвищ і топонімів засвідчує присутність пехлевійських парфян серед наших предків під час трьох конкретних епізодів раннього Середньовіччя а саме: втечі габрів (650–690-і рр.); арабо-хозарської війни 713–737 рр.; приходу печенігів (915–1168 рр.). Свою частку суспільної пам'яті про ті події зберігла й Сіверщина.

ПОСИЛАННЯ

- MacKenzie D.N. A Concise Pahlavi Dictionary. – London, 1986. – 236 p.
- Nyberg H.S. A Manual of Pahlavi. II. – Wiesbaden, 1974. – 284 p.
- Skjaerve P.O. – Introduction to Pahlavi. – Cambridge, Mass., 2007. – 173 p.
- Тищенко К.М. Долітописна мовна історія українців. – Київ-Дрогобич, 2016. – 752 с.
- Kozak D. Sarmati (III sec. a.C. – II/III sec. d.C.) // Tesori delle Steppe. Cimmeri, Sciti, Sarmati, Unni, Avari. Cazari. – Milano, 1996. – P. 109–115.
- Словник гідронімів України. – К., 1979. – 783 с.
- Грінченко Б. Словарь української мови: В 4 т. – К., 1907–1909.
- [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ridni.org/karta>.
- Platts J.T. A Dictionary of Urdû, Classical Hindi and English. – London, 1884.
- Павленко С.О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. – Чернівці, 2013. – 600 с.
- Реєстр Війська Запорозького 1649 року (алфавітний покажчик прізвищ) // Упоряд. В.Ф. Ковальчук. – К., 2014. – 284 с.
- Древнегреческо-русский словарь: В 2-х т. / Сост. И.Х. Дворецкий. – М., 1958.
- Мейе А. Общеславянский язык. – М.: «Прогресс», 2001. – 500 с.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. – К., 1980. – 320 с.
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1964–1973.
- Абаев В.И. Скифский быт и реформы Зороастра // Избранные труды. Религия, фольклор, литература. – Владикавказ, 1990. – С. 9–51.
- Словник мікрогідронімів України. – Київ, 2004. – 440 с.
- Le petit Robert. Dictionnaire encyclopédique de la langue française: En 2 vols. – Paris, 1980–1989.
- Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982–2012.
- Гафуров А. Имя и история. – М., 1987. – 222 с.
- Карта Шуберта. XIX ст. (e-версія).
- Тищенко К.М. Халіфат і сівера: топонімічний слід в Україні. – К., 2011. – 496 с.
- Повість врем'яних літ. Лаврентіївський літопис. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr.htm>.
- Желехівський – Малоруско-німецький словар: У 2 т. / Уложили Є. Желеховський, С.Недільський. – Львів, 1886.
- Pritsak O. The Pečenegs: A Case of Social and Economic Transformation // АЕМАЕ, 1975. – P. – 211235.
- Персидско-русский словарь: В 2 т. – М., 1970.
- Прицак О. Печеніги // Енциклопедія українознавства. Том 6. Перевидання в Україні. – Львів, 1996. – С. 2042–2043.
- Payne Smith J. A Compendious Syriac Dictionary. – Oxford,

1903. – 632 р.

29. Атлас української мови. – Т. 1. – К., 1988. – 500 с.

Тищенко К.Н. Парфянський слой українських фамилий Северщины: Коперсаки, Подоприторы, Дейнеки

Статья освещает исследования украинских фамилий Северщины по данным их географического распределения в базе ridni.org/karta. Среди них обнаружены фамилии парфянского круга с ближайшими пехлевийскими этимологическими прототипами. Содержание их указывает на три конкретных эпизода раннего Средневековья (VII–X вв.).

Ключевые слова: этимология, украинские фамилии, Северщина, пехлевийский язык.

Tyshchenko K.M. The Parthian Layer of the Ukrainian family names in Severia: Kopersakas, Podoprithoras, Deynekas

The article is a study of the Ukrainian family names in Severia, based on their geographical distribution in ridni.org/karta. Their Parthian layer has the nearest Pahlavi etymological prototypes with the meanings pointing to three concrete episodes of the Early Middle Ages (VII–X cent.).

Key words: etymology, Ukrainian family names, Severia, Pahlavi language.

01.03.2018 р.

УДК 903.2(477)085/125:001.891

В.І. Троцька

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ У СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕННЯХ ТА ВІРУВАННЯХ НАСЕЛЕННЯ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ (ЗА ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ)

Стаття присвячена історії дослідження глиняних виробів у світоглядних уявленнях та віруваннях населення доби Київської Русі за писемними джерелами та археологічними матеріалами, аналіз яких надав підстави для ствердження, що глиняні вироби були невід'ємним елементом родинної та календарної обрядовості давньоруського населення, яка найяскравіше проявляється в поховальних обрядах.

Ключові слова: глиняні вироби, давньоруське населення, світоглядні уявлення, релігійні вірування, обрядовість.

Глиняний посуд був невід'ємним атрибутом у житті різних прошарків давнього населення. В ньому варили їжу, зберігали продукти харчування та цінні речі, використовували у релігійній обрядовості. Адаже ритуальні дії та обряди служили для тогочасного населення засобом спілкування з духами, богами з метою вплинути на них та завоювати таким чином прихильність та допомогу [42]. З давніх-давен глиняні вироби тісно пов'язували з календарними та родинними обрядами. Їх міфо-ритуальні функції та місце в світоглядній системі та віруваннях яскраво відображувалися в численних міфах і легендах українців [25].

Світогляд давнього населення залежав як від матеріального, так і ідеологічного середовища. Зміни умов цього існування безпосередньо впливали – прямо чи опосеред-

ковано – на трансформацію світогляду і світосприймання людини в цілому. Однією з таких переломних епох у світоглядних уявленнях давньоруського населення була доба формування Давньоруської держави, що історично вилось у заміну язичницьких вірувань на християнські. Але зміна язичницької релігії на християнство не змогла повністю викоренити язичницькі вірування зі світоглядної системи давньоруської людини. Його пережитки проіснували достатньо довгий час та стали невід'ємною частиною культури українського народу [37].

Метою даної статті є дослідження глиняних виробів у світоглядних уявленнях та віруваннях населення доби Київської Русі за писемними джерелами та археологічними матеріалами.

Варто зауважити, що відтворити звичаї та обряди населення Київської Русі, в першу чергу ті, в яких використовувалися глиняні вироби, досить складно. І це дійсно так, адже розглядаючи писемні повідомлення з цього питання можна погодитися з думкою дослідника історії та релігії Миколи Нікольського, який слушно зауважив: «Современному историку религии достаточно тяжело воспроизвести более-менее точную картину верований и культов русских славян. Случайные замечания летописцев, которые прошли сквозь призму византийского православия, несколько пикантных анекдотов о затеи бесов с Патерика, раскрытие «язычества» в церковных проповедях, два-три рассказа арабских путешественников о погребальных обрядах славян, поэтические фигуры «Слова о полку Игореве» – это почти все, что можно собрать в письменных памятниках этой далекой эпохи относительно вопроса, который нам интересен» [18, с. 3].

Найяскравішим прикладом світоглядних уявлень та релігійних вірувань давньоруського населення є «Повість минулих літ» (X ст.) Нестора літописця, де знаходимо згадки про звичаї і обряди «княжої доби», зокрема «гульбища», пов'язані з календарними святами аграрного циклу, задобрення пантеону язичницьких богів, але найяскравіше використання глиняних виробів проглядається у поховальній обрядовості [21; 22].

Новгородський III літопис засвідчує принесення жертви богу Перуну новгородським гончарем перед «дорогою на торг» та зміни, які відбулися у світогляді колишнього гончаря-язичника, який багато років «кормив і поїв» бога Перуна, ставляючи йому жертвопринесення в глиняному посуді. В літописі описана зустріч гончаря на річці Волхов уже із скинутим у воду ідолом та розмову з ним як із живою істотою: «Иде пидьблянинь рано на рьку, хотя горнеци везти вь городь, оли Перунь приплы къ берви, и отрину и шестомъ»: – «Ты, – рече, – Перунице, досыти еси ель и пиль, а ниньча попллови прочь» [24, с. 207].

За писемними джерелами жертвопринесення проходило у відведених місцях [7; 21], про що підтверджено й археологічними розкопками, під час яких виявлено залишки культових «святинищ», «жертвеників», де знайдено значну кількість фрагментів глиняного посуду [3,